З творчої спадщини М. Грушевського

Акад. Михайло Грушевський

«МАЛОРОССІЙСКІЯ ПѢСНИ» МАКСИМОВИЧА І СТОЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ ПРАЦІ

Історична секція Української Академії Наук за ініціятивою Комісії Історичної Пісенности ухвалила відсвяткувати з можливим пієтизмом століття появи «Малороссійскихъ Пѣсенъ» Максимовича 1827 року. В плеяді наукових праць, що з'явилися на межах першого і другого десятиліття XIX віку се був факт найбільш яскравий, найбільш проречистий, найбільш сенсаційний, найбільш свідомий — і в наслідках своїх богатий. Граматика української мови Павловського — виготована ще в перших роках століття, але надрукована 1818 р.; перша публікація дум Церетелева 1819; «Исторія Малой Россіи» Бантиша-Каменського 1822; словник української мови Войцеховича 1823, разом з купою менш показних, але знаменних для сього моменту праць і статей, значили початок наукового українознавства, опертого на нових підставах — поглибленої національної свідомости, що їх дано новими ідеями романтичної народности, висуненими великим світовим рухом XVIII віку і на слов'янськім ґрунті перетвореними в великі динамічні гасла народнього відродження. Але «Малороссійскія пѣсни» яскраво визначилися і високо підіймалися над рівнем сеї початкуючої наукової літератури. Своєю безпосередньою ув'язкою з романтично-народницькою течією, з відродженським рухом, і незвичайно богатою як на свій час — першою збіркою народньої поезії в ріжних її проявах — вони вповні переконуючо для сучасників доводили як необхідність повороту від штучних літературних канонів до безпосереднього джерела творчости — н а р о д н ь о г о, так і особливу цінність з сього погляду народности у к р а ї н с ь к о ї — вартої особливої уваги, дослідження і культивування. Вони були епохою!

П'ятдесят літ перед тим удар, завданий українській державности, викресав з українського громадянства помітний рух не тільки політичний, а й культурний, і чисто науковий. Не спромігшися на протест проти скасування гетьманства безпосереднє (автор «Історії Русов» поясняв се егоїстичними, шкурними міркуваннями старшинської верхівки), — українське громадянство в широкій масі заворушилося під вражінням вже доконаного факту, і поруч із домаганнями в сфері українського державного права, зайнялося і науковим — як на той

час і обставини — обґрунтованням української традиції, української окремішности, або вживши пізнішого російського терміна — «самобытности».

1777 р. — рівно сто п'ятдесят літ тому — з'являється популярна свого часу «Краткая лѣтопись Малой Россіи съ изъявленіемъ настоящаго образа тамошняго правленія» Василя Рубана, його-ж «Землеописаніе Малой Россіи» — географія і статистика Гетьманщини на підставі перепису 1764 року, перша етнографічна праця — «Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ» Калиновського. Два роки пізніш один з найпильніших дослідників України Федір Туманський подає тодішньому правителю Гетьманщини гр. Рум'янцеву програму збирання історичних, географічних, етнологічних і етнографічних відомостей, щоб дати повний перегляд українського життя, і з того потім виходять ріжні географічно-статистичні й етнографічні монографії останньої чверти XVIII в., і т. д.

Але весь сей рух мав сильно зазначений антикварний характер. Він не розвинувся широко, не захопив широких кругів: йому бракувало того живого нерва — динаміки розвою, що виявив себе в пізнішій добі, яскраво увінчаний «Малоросійськими Піснями» 1827 р. з їх передмовою — маніфестом українського народництва. Історики, правники і камералісти XVIII в. доводили права української старшини на автономію історично-юридичними документами і практиками, монаршими привілеями і наданнями. Народність XIX віку висувала невмирущу силу народньої стихії — вічно творчої, вічно-активної, що не може бути ні вбита ні спинена ніякими державними актами. Не воля правителів і монархів, а невгавуча активність анонімного народнього колективу определяли його життя і його історію. При всій наївности тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні соціологічні підвалини, котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість. Народня українська маса, як продукт певних географічних, економічних і культурних умов, ставала в центрі дослідчої уваги і культурної праці. З тим і великі подвиги недавно пережитої героїчної доби уявлялися тако-ж соціяльною функцією народу-маси, як і та народня, «не ограничена правилами праматики» мова, котрій перші компліменти, як будучій великій, рівнорядній з иншими культурній мові, залунали в тім часі з уст польського антиквара Бандтке, і та народня поезія, свобідна від псевдокласичних пут, котру висував на перше місце між слов'янськими народами Максимович, посилаючись на оцінки иншого польського письменника — Бродзінського. Від сього часу не пануючі династії, не іменити роди, а н а р і д - м а с а стає героєм української історії, української культури, української творчости в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції. Не на династичні лінії, не на хронологічні таблиці нанизуються факти української історії, зміни політичних, культурних чи економічних умов українського життя. Гадка дослідника, гадка поета чи публіциста починає орієнтуватись в усіх таких питаннях на народню масу як на дійсного п е р е т в о р -

ц я, а заразом і о б ' є к т у, на якім передусім відбиваються всі сі зміни побуту, і з сього становища передусім хоче дослідник їх прослідживати і оцінювати.

Се перед усім цікаво сконстатувати на самім Максимовичу.

Всіма одідиченими даними він призначений був продовжувати діло таких антикварів XVIII в., що я тільки-що згадав. Потомок старшинського роду, вихованець його сильно оцерковлених представників, перейнятий глибоким піетизмом до сих родинних старшинсько-церковних традицій, він мав величезний нахил гребтися передусім у фактах сеї старшинсько-церковної минувшини своєї «Малоросійської отчизни». Заняття природничими науками, особливо ботанічною систематикою — озброїли сі інтереси доволі добрим як на свій час науковим методом, і з Максимовича вийшов-би уліпшений продовжувач діла Рубанів, Туманських, Бантиш-Каменських, — коли-б його не захопила отся романтично-народницька хвиля, вигнана бурями XVIII віку та їх найвищим завершенням — великою французькою революцією. Але народницький підхід, проголошений Максимовичом в передмові до його «Малоросійських Пісень», проходить як електрична течія через його традиціоналізм і антикваризм. Він оживляє новим інтересом, новим завданням його роботу і надає їй невмирущого громадського інтересу й значіння для широких кругів його сучасників, найбільше живих і вражливих на питання дня, розвою і поступу, і для всіх тих пізніших поколінь, які в своїх пориваннях і досяганнях з приємністю оглядалися на зав'язки нових течій та їх обґрунтування у сього старого спадкоємця традицій, представника офіціяльної науки, фундатора найвизначнішого наукового осередку України XIX віку.

Позвольте мені для ілюстрації навести влучні слова Драгоманова, писані 56 літ тому з нагоди п'ятдесятлітнього ювілею наукової діяльности Максимовича:

> «Про Максимовича юбилей скажу, що вінъ такий бувъ, якъ и чоловік цей: мішаний: и підъ „Слово"[1] підходить и підъ насъ зъ вами. М. чоловікъ старосвітський, ще догоголевскій, а особливо до-бѣлинсковський, т. є. до тихъ людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. М. чоловікъ віку „прекраснихъ чувствъ", виражених у стіхахъ: ті чувства були и до народу, и до волі, — та й до панівъ и начальства. Зъ таких людей виходили и декабрісти и мошенники (як Погодинъ). Коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бікъ: чинопочитаніе не було ще приведено у систему, так що оставалось місто и для народу и для вольнолюбія, — котре проривается даже и у Погодина. М. ище тимъ спасся одъ поганого впливу „Миколаевськойі епохи", що рано сховався у провинцію, дальше одъ князівъ, меценатів, орденівъ и т. п., — и задержавъ лірізмъ преживойі епохи. Тімъ вінъ и доси остався близькимъ и до народу и до молодіжі, хоть не разривавъ духовнойі звязі и съ стариною и съ меценатами. Прибавте и те, що удалившись рано у Кіевъ, а потімъ на свою Михайлову гору, М. не покористувався матеріяльно свойіми високими звязями и доживъ до

[1] Драгоманов розуміє тут львівське «Слово», газету консервативно-москвофільську.

старости у бідності и почти у поденній роботі, за котру вироблявъ собі гроші — невеликі, звісно. Симпатичность, любовъ до народу, робота и безкористіе дали йому право на юбилей — не оффиціально. Але на той, що бувъ у Кіеві, налізло стільки разношерстойі погані, що дуже огорчаться тимъ, що не були, — нічого.

Та все жъ юбилей М. маѣ значеніе. Все таки наше, народне, хоть и підъ снігомъ, а вигляда зъ його. Помимо цього абсолютного значенія описаніе його юбилея маѣ значеніе, якъ показатель, у якімъ виді у Росіи виявляется украйнофиліе. „Русь Кіевська"! „Русь повна", — а не одна тільки московська, — отъ та кличка, зъ котрою ми сміемо виступати, по однімъ (практика), и зъ которою тільки и треба виступати — по другімъ (теорія), у тім числі и по Максимовичу. М—чъ кінча свою річь словами изъ свого письма до Погодина у Москву: „у васъ многіе смотрятъ на всю русскую землю съ москворѣцкой висоти Ивана Великого; здѣсь иные глядятъ на нее съ запорожской, поэтической Саворъ-Могилы; а нѣкоторыхъ зазывали и на Могилу Кракусову, — а моя точка зрѣнія на всю единую русскую землю, — надъ Днѣпромъ, съ холма св. Андрея Первозваннаго". Це вінъ згадавъ у одвітъ на річь одного учителя изъ Володимірской губерніи, который його дуже вже москалемъ изобразивъ, и услідъ за Житецькимъ, крый підхопивъ мисль Максимовича, — и закончує свое описаніе сего пассажа словами: „и убили наповалъ крестьянскаго сина Илью Муромца!"».[2]

Дійсно два животворчі і невмирущі гасла, вірно вхоплені Драгомановим, лунають в науковій творчости Максимовича і надають непережитого інтересу в очах наших сим — часто на перший погляд безнадійно перестарілим і густо примащеним казьонною, церковно-бюрократичною термінологією — його історично-археологічним, філологічним і природничим писанням:

---

[2] Переписка Драгоманова з Бучинським, стор. 68—70. Далі ще таке:

Бачите, — Киевъ така штука, зъ котрою можно добре бить „московскій сепаратизмъ". Відсіля бачу я, якъ піднімаютця брови Ваши у знакъ удивленія. „Московскій сепаратизм?!? — Эге! — Всеросія, — таки в с е Россія! А Киевъ йійі центръ! Правда, зъ цимъ кликомъ не дуже здорово и „украйнському сепаратизму", та и московському не ладно. Та для чистого укр. сепар. треба бъ столицю яку небудь Хортицю вибрать, а Киевъ дуже давно залізъ у „всероссійскі" стосунки, — оттого вінъ не дуже то ладенъ для укр. сепаратизма, — та зъ його добре можно побивать и московскій. Отъ на чому ставъ Максимовичъ, та на тому ставъ и Костомаровъ у свойіх „Двохъ народностяхъ" и маленькій, та дуже цікавій річі „В. кн. Владиміръ Мономахъ и казакъ Богданъ Хмельницькій". Галиччина звісно не такъ стойіть, якъ Киевъ, — и для нейі не обязательна киевська точка, вона може жити зовсімъ одрубно не тільки одъ Москви (я даже не знаю, чого вона у Москві не бачила! и понявъ би швідче Петербургъ), — но и одъ Киева коли схоче. А на случай стосунківъ зъ Киевомъ, усе таки треба и Галиччині приняти увзгляди „киевськи", коли не „къ руководству" то „къ свѣдѣнію". — якъ кажуть у нашихъ канцеляріяхъ.

Нарід — як ціль і предмет наукового досліду і культурної праці, і — Неперерваність його історичної традиції як провідна нитка в усякім науковім орієнтуванню.

Сі дві основні тези проходять через довгу, більш як п'ятдесятлітню працю Максимовича і через ту столітню наукову українську працю, що починається з сих публікацій другого і третього десятиліття минулого століття, випущених під сим знаком вивчення народу і його життя, — і до останньої стадії нинішнього культурного і наукового будівництва в нашій робітничо-селянській республіці, з його цілевою орієнтацією на потреби й інтереси селянства і робітництва. «Все з народу, через нарід і для народу» було гаслом, яке все ясніш розкри-'хиправ вся глибоке усвідомлення і переживання в усіх найсвідоміших представників українського наукового, культурного і громадського руху сього століття. Се одно.

Друге — змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінности зовнішніх форм, і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування. В наукових заняттях Максимовича було кілька моментів, де він тісно підійшов до сеї тези, дав кілька незвичайно цінних для свого часу і незабутніх в історії української науки взірців наукового обслідування питань з сього становища; завдяки їм він став одним з корифеїв не тільки історично-філологічної української праці, а й українського руху взагалі.

Немаловажне значіння в тім мало, що Максимовичеві, збігом обставин, довелося бути організатором «найвизначнішого наукового осередку України XIX в.», як я тільки-що назвав київський університет, котрого першим ректором, першим деканом історично-філологічного факультету і єдиним викладачем українознавства довелося бути Максимовичеві. Україна вже до того часу мала університети у Харкові і Львові, але заснування київського університету, дорученого Максимовичу, було не просто заснованням третього університету на Україні — се було відродження історичного українського центру після довгого антракту. Відома річ, що як свого часу польський уряд не погоджувався на заснування вищої школи в Київі, і не хотів давати київській колегії повної програми вищої школи, так і російський уряд, скоро тільки почав розгортати програму русифікації України, відмовляв Україні, і спеціяльно Київу вищої школи — аби тим способом змусити українську молодь удаватися до столиць Росії і діставати вищу освіту в російській формі. Миколаївський уряд відійшов від сеї програми, рішивши на поборення польської культури на Україні відродити старі київські культурні традиції — імунізувавши офіціяльною народністю, церквою і патріотизмом. Але казьонна імунізація зіставалася для казьонного вжитку, в дійсности-ж на сих офіційних підвалинах з стихійною силою стали відроджуватися традиції старої української культури, соціяльні й політичні змагання, перервані і придавлені — але не викорінені попередніми нагінками. Київський університет, і з ним Київ, почавши від його заснування, швидко ви-

ського життя — не вважаючи на всю офіціяльну фразеологію, замовчування, або вимушені односторонности, котрі часто бачили себе змушеними робити «страха ради московська» будівничі сеї київської бази. Гоголь, вибираючися слідом за Максимовичом на київську катедру, висловив побажання, щоб Київ з заснованням університету став «русскими Аѳинами», — а він став огнищем українського відродження.

Величезною заслугою Максимовича було те, що він відчув знаростають на центр не тільки наукового, але й національного українчіння сього моменту, в якім опинився. Як відомо, він хотів, для ратування свого здоровля, перейти з Москви до Київа на катедру ботаніки; коли-б не далась ботаніка — хотів узяти катедру зоології, та замість того дістав катедру «русской словесности» — котрою досі цікавився тільки як дилетант. Але взявши її, він вповні оцінив її значіння з сього нового, київського становища. Він перетворив її в катедру українознавства. Як висловився Драгоманов в своїм некрологу Максимовича — «нѣкогда Пушкинъ сказалъ о Ломоносовѣ, что онъ самъ былъ первымъ русскимъ университетомъ — М. А. Максимовичъ былъ для Кіевской Руси цѣлымъ ученымъ историко-филологическимъ учрежденіемъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ — живымъ народнымъ человѣкомъ». Не покидаючи своїх природничих інтересів, він писав на теми філологічні, історично-літературні, етнографічні, історичні, археологічні, археографічні, і що було найважніше — писав з сього нового становища — відродження київської української традиції. Московській точці погляду «съ московской высоты Ивана Великаго», як він висловився, — з котрої досі трактувала історію Східнього Слов'янства офіційна і неофіційна російська наука. — Максимович протиставив точку погляду київську, і з неї освітлював всі сі філологічні, історично-літературні й історичні факти. Правда. він назвав свій пункт «горбом святого Андрія Первозваного». — легендарної фікції, що ніколи не існувала в реальности, і київську добу оцінював в аспекті християнізації Руси. Але се була данина своїй добі, може навіть історично неминуча. В инших обставинах Максимович може-б назвав своїм обсерваційним пунктом київський Житній торг, сей найбільш живий народній центр Київа, перед київським магістратським «Самсоном». Драгоманов одмітив се, що Максимович під всіма окрасами офіціяльної фразеології зіставався «живим народнім чоловіком», й історичну перспективу Східнього Слов'янства він студіював не тільки з історичних завмерлих верхів Старого Города, але і з становища живого потоку «Київо-Переяславської України». Се було важко. З другого боку — було важно те, що ні історичний романтизм, ні міністерська інструкція не викривляли у Максимовича-дослідника реалістичного, документального аналізу явищ і фактів, які він розбирав з сього свого київського становища. Максимович-природник в цілости переносив реалістичні, лабораторні методи в свою історично-філологічну працю, котру він переводив під покровом релігійної і офіційно-патріотичної фразеології. Тому так високо цінив його инший великий український історик-природник, властиво медик в своїй науковій підготовці, В. Б. Антонович.

Крок за кроком, на основі перших джерел, фактів і документів, дрібних мікроскопійних спостережень, протягом довгої піввікової наукової діяльности переводив Максимович ті тези, що нова українська мова, народня і книжня, нова українська література, козацька і гайдамацька Україна — органічно розвинулися з побуту історії, мови і творчости старої Київської Руси. Що супроти всеї пізнішої історії Східньої Европи, з московськими царями і патріярхами, петербурзькими імператорами, синодами, університетами і академіями, ся Київська Русь була вихідним моментом. Була тим «яйцем-райцем», з котрого вийшла на світ уся казково-блискуча й імпозантна, в очах людей тридцятих, сорокових, п'ятдесятих років, російська дійсність того часу, що уявлялася їм вінцем і останнім словом світової культури. — Але своє безпосереднє органічне продовження вона, ся київська доба мала в народнім українськім побуті, народній мові і фольклорі, в народніх українських рухах і в нових пробах культивування української стихії — київських і галицьких, отже беручи ретроспективно — стара Київська Русь була українською, і в новім українськім руху знаходила своє продовження і завершення.

Розуміється, наш покійний ректор не договорювався до таких виразних і різких формул. Але коли я піввіку пізніше брав сміливість договорювати сі тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі історії Східнього Слов'янства — московсько-династичній, — схему подиктовану реальними взаємовідносинами східне-слов'янських народностей; коли я трактував київську добу, як стару добу української історії, і позволяв собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси хранителів казьонного православія, самодержавія і народности, перед котрими мусив застьобувати на всі ґудзики свій віцмундир наш старий ректор, — я тільки називав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор, і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов. Не написавши за своє життя ні одної суцільної праці з історії України чи історії її літератури, Максимович був одним з творців української історіографії, а инакше — історичної української ідеології.

Се річ велика. Історіографія взагалі відограє велику ролю в культурнім, і спеціяльно — в національнім життю. Недурно її називали «самосвідомістю народу». Але в історії деяких народів, особливо покривджених історією — як от нашого українського, — історіографія (й історія літератури, що являється другою стороною того самого діла) відограла ролю прямо таки колосальну.

Ті народи-конкуренти і ті політичні формації, які силкувалися позбавити український нарід самостійного існування і вжити його як гній на свій горо́д, як будівельний матеріял для своїх культурних і політичних споруджень, хитро і зручно — руками своїх політиків, письменників і учених — старались загальмувати розвій історичної свідомости українського народу. А для того — розшматувати, роздробити його історичну минувшину і ослабити органічний зв'язок його переживань!

Робилось се одними свідомо, другими несвідомо, — але робилось багатьма, довго, витривало і послідовно. Нове українське життя проголошувалося новотвором. Сучасна українська мова — «испорченным русским языком», витвореним польськими впливами, за часів польського панування на Україні. Українська людність Подніпров'я представлялась пізнішими колоністами, що десь в XVI—XVII в.в. прийшли з Галичини, з-під Карпат і відти принесли українську мову, тим часом як Кияни, Чернигівці і Переяславці княжих, перед-татарських часів говорили тою мовою, що лягла основою пізнішої великоруської. Після татарського погрому, мовляв, київські, чернигівські, переяславські князі, бояри, духовенство, міщанство, весь люд вийшли на Московщину і перенесли туди київську мову, культуру, пам'ятники, а спустошену Київщину по довгих віках заселили Галичани з своїм «испорченным нарѣчіем». Значить, не тільки «всі святі говорили по русски» — як сформулював сей московський погляд геніяльний полтавський юморист словами московської «свахи», — але русскою — себто московською мовою чинився в Київі княжний суд, говорились проповіді, співали київські Бояни.

Руська Правда, Слово Іларіона, Київська літопись, Слово о Полку Ігоревім, се невідділені частини — антецеденти руської літератури, що своє завершення знайшла в творчости XVIII і XIX вв., — а «Малороссы» «со своим Шевченкой» нехай шукають своєї історії в карпатських проваллях, «межи Ляхи и Чяхы», де «испроверже живот свой Святополк Окаянний», — нехай доходить своїх предків серед «непомящих родства» пастухів, серед утікачів-хлопів і т. д.

Треба собі уявити, які деморалізаційні впливи робила така концепція на свідомість рядового українського громадянства, затисненого між історичними претенсіями московськими і польськими. Як вона підтинала поважання до своєї народности і свого народу, його мови, культури, традицій. Як викривляла весь світогляд всеї тої людности, яка в тій чи иншій формі попадала під відгомони сеї «історичної схеми». Супроти сього величезною громадською і національною заслугою ставало кожне наукове досягнення, яке усувало сі розриви української традиції і реставрувало її органічність — промацувало суцільність, неперерваність і одностайність українського народнього життя під всіма бурхливими колонізаційними катастрофами, під ріжнородними політичними і соціяльними формами, під змінами культурних течій в суспільних верхах. Зрозумілою ставала вражливість і зацікавленість свідоміших українських кругів в таких, на сторонній погляд — суто-спеціяльних, або навіть антикварних питаннях, з яких робилися вище зазначені історичні висновки. Молодшим поколінням стає все менше зрозумілим той інтерес і значіння, що надавали люди з громадськими потягами питанням про те, чи київські Поляни належали до полудневої, української — чи північно-східньої, великоруської групи племен? В якій мірі спустів Київ і Подніпров'я підчас татарського лихоліття, і якими елементами воно залюднилося? Чи есть полудневі діялектичні прикмети в київських пам'ятках XI—XII віку?

З якого часу взагалі проступають прикмети народньої мови в літературних пам'ятках? Хто писав «Слово о полку Ігоревім» — Киянин чи Черниговець, і т. д. Для теперішнього покоління се академічні питання, позбавлені всякого громадського нерву; але люди не тільки мого часу, але й значно молодші мають в живій пам'яті ті формули і висновки, що стояли за таким чи иншим розв'язанням сих питань, за тою чи иншою відповіддю на них. З того чи иншого підходу до сих питань вони пізнавали тих що признавали право на існування української народности, і тих що засуджували її на ролю погною для культури московської чи польської. Відти інтерес для сих суто-академічних дебат, і глибока вдячність для тих, що не вважаючи на свою належність до офіційного академічного світу сумлінно розв'язували сі питання в інтересах неперервности і суцільности українського життя — а не проти нього. Кілька таких незабутніх заслуг, що держалися в твердій пам'яті свідомого українського громадянства, було і на рахунку нашого сьогоднішнього ювілята, і воно ніколи їх йому не забувало. Те що робила українська історіографія в напрямі реставрації й оживлення української традиції, воно взагалі вдячно пам'ятало!

Мушу коротко нагадати сі головні заслуги Максимовича.

Першим ділом його була оборона старинности, органічности і самостійности української мови в протиставлення ходячим поглядам на неї як на новотвір, утворений польськими впливами — так що тодішній офіціяльний граматик Греч в своїй шкільній граматиці вважав можливим називати українську мову наріччям польської мови. Авторитетно і ґрунтовно, з немалим запасом фактів, і науково-методично як на свій час, Максимович зробив се в своїм університетськім курсі, виданім 1839 р. Він називався «Исторіею древней русской словесности», але та перша частина її, що М. опублікував, головно займалася народньою українською мовою та її відносинами до книжньої мови київської доби. Попередив її, рік перед тим, короткий проспект «Критико-историческое изслѣдованіе въ русскомъ языкѣ», де Максимович викладав ті-ж погляди. Він поділив слов'янські мови і діялекти на дві половини: східню і західню (властиво — західне-полудневу), а східню половину на два розділи — полудневий і північний; полудневий — се язик южноруський, з двома головними наріччями: малоруським і червоноруським; північний — се язик великоруський і язик білоруський або литовсько-руський. Підчеркнувши той факт, що назва «русского языка» в російськім обіході стала ходячою назвою великоруської мови, але первісно належала київській Україні, і в такім значінню ще вживається на Західній Україні, Максимович констатував, що ся назва мусить уважатися рівнозначною з терміном «східне-слов'янський», як назва родова, що обіймає всі три східне-слов'янські язики: южноруський (або український), великоруський і білоруський. Розділ сеї східньої групи на частину полудневу, українську, і північну, великорусько-білоруську, стався не «в середніх временах», а «в древних» — про се свідчить лінгвістична одностайність української мови, котрої-б вона не могла задержати, якби формувалася в литовсько-

польській добі. Про її самостійність від великоруської і польської свідчать її особливості, ближчі до мови чесько-словацької і мов полуднево-слов'янських, а відмінні від польської, ближчої до великоруської-білоруської групи.

В другій серії своїх історично-філологічних писань — в «Філологічних Листах», адресованих Погодіну, в відповідь на його теорію великоруського заселення Подніпров'я в київській добі (три серії, 1856—1863), Максимович ґрунтовніше розвинув тезу, поставлену вже в його писаннях 1830-х рр., що організаційним центром української (або як вони звали в сій дискусії — малоросійської) мови було українське, Київське Подніпров'я, його культурний і соціяльно-політичний процес X, XI, XII вв. Київські літературні пам'ятки сеї доби під церковнослов'янською поволокою виявляють прикмети не північні, великоруські, як пробував довести Погодін, а полудневі, українські. Київська культура і письменство належать українському племені і ним творились.

Окремішности і самостійности української мови, що веде свої початки від часів західньо-слов'янської диференціяції, так само як мова польська або чеська, відповідає окремішність українського етнічного типу. Він знайшов своє завершення в козацьких часах, «в добі Хмельницького», але веде свій початок з старших часів. Сю гадку підчеркнув Максимович уже в передмові до своїх пісень 1827 року, і на ріжні способи освітлював в полеміці з Погодіним, що являється найбільш блискучою апологією української самостійности, чи «самобытности», як тоді говорили, яку тільки маємо до останньої чверти XIX в. Багато з того, що в коротких, ляпідарних рисах дав Костомаров в своїх славних «Двох Русских Народностях», знаходимо в «Філологічних Листах» Максимовича, тільки в менш яскравій і конденсованій формі. Він писав тут в 1857 р.: «Когда я, въ 1832 году, увидѣлъ землю Донскихъ козаковъ и вслѣдъ за тѣмъ землю козаковъ Черноморскихъ, мнѣ тогда яснымъ было различіе великороссійскаго и малороссійскаго человѣка въ быту козацкомъ. Когда я послѣ того въ Кіевѣ, на лекціяхъ, разбиралъ подробно народныя пѣсни, великорусскія и малорусскія, мнѣ ясно было тогда различіе двухъ народныхъ русскихъ характеровъ при воодушевленіи пѣснотворческомъ. И много было мнѣ другихъ случаевъ для сличенія двухъ русскихъ характеровъ въ разныхъ отношеніяхъ».

Як відомо, на глибоке відмежування київської доби історії України від доби литовсько-польської, з котрого виросли сі дивовижні на теперішні часи поняття про українську мову як продукт польських впливів, і про ісход київської культури на північ, до Московщини, підчас татарського лихоліття, — вплинули перебільшені поняття про розміри й інтенсивність татарського спустошення в XIII віці. Почались сі перебільшення давно, ще з XIII віку, не без певної тенденції оправдати перенесення митрополії з Київа до Володимира, а потім до Москви. Київ стратив свою вартість для єрархії з упадком власти, престижу й економічних засобів київського князя і його боярства, і

митрополити слідкували за сими засобами, перетягаючи за собою і культурне середовище, а з ним витворюючи і нові перспективи в історіографічній концепції, в освітленню церковної і політичної традиції. А для оправдання сього дезертирства творилася легенда про повне спустошення старого, київського осередка, повний упадок і руїну його святощів, неможливі умови життя під татарською зверхністю і т. д. На сім потім виросли нові історіографічні концепції, які лягли основою нової історичної схеми, принятої історичною російською наукою, — а тим висновкам, які висновувалися з її тез, тільки недоговорювались до останнього слова иншими, обережнішими дослідниками, дав різкий вислів безоглядний в своїй обмежености акад. Погодін, поставивши в своїм знаменитім листі до Срезневського в 1856 р. тезу про т. зв. Полянських Великоросів. З того, що київські літературні пам'ятки не мають українських прикмет, а билинна традиція про київських князів заховалася в краях великоруських, і з инших тому подібних помічень, — Погодін робив висновки, що в XI, XII, XIII вв. Київ і його околицю займали Великороси, і вийшли звідси на північ після татарського спустошення, а Українці прийшли в сі краї пізніше з Західньої України, з Галичини, з-під Карпатів. Максимович присвятив критиці сеї теорії свій класичний твір: «О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево и населеніи ея новопришлымъ народомъ» (1857), піддав її всебічному розглядові в своїх «Філологічних Листах», і в ряді статей присвячених ріжним монументальним і письменним пам'яткам, історії осель, генеалогіям ріжних історичних родів і под., — констатував живий і неперерваний зв'язок українського розселення перед-татарської і після-татарської доби, суцільність традиції, культурної і письменської спадщини, яка ясно вказує, що татарське лихоліття не зробило якогось розриву, не вигнало старої людности з її осель, не нарушило підстав українського народнього життя. Тікала ерархія, князі, боярство, капіталісти, шукаючи сприятливіших для себе умов життя і експлоатації трудящого народу. Але народне життя заховало свою фізіономію, свій культурний і ідеологічний зміст, свої традиції. Вияснення сього було другим важним моментом в науковій творчости Максимовича і великою заслугою перед реставрацією української традиції.

Третій момент, який я хочу підчеркнути, — се висвітлення народньої української стихії в літературі, в найбільше для неї, здавалось, далекій — літературній творчости київської доби. Її мова церковнослов'янська, її зміст — обслуговування княжо-боярської верстви, що потім відійшла і відпала від народнього українського життя й вийшла за межі його зору. Максимович взяв предметом свого аналізу київські літописі XI і XII віку і Слово о полку Ігоревім, доводячи безконечним рядом паралель наявність українських елементів в їх мові, в їх стилю, в їх ідеології й поезії. «Слову» він присвятив цілий ряд окремих статей і поставив його в центрі свого університетського курсу старої літератури. Літописями зайнявся головно в своїх листах до Погодіна, збиваючи теорію їх великоросійського характеру; через

те його помічення над ними не зробили такого враження, як аналіз «Слова», що ввійшов в широкий обіхід славістики, і його тісний зв'язок з українською народньою поезією був загально прийнятий — сформульований в тезі, що «Слово» се антецедент українських дум XII віку, невідділима ланка в ланцюгу української поезії. Постаравшися сам перекласти «Слово» на нову українську мову — властиво змодернізувавши його під сю нову українську мову, Максимович тим ще яскравіш підчеркнув цей зв'язок. Але й помічення його над літописями, менше завважені й оцінені, були також дуже важні. З переведених ним спостережень над сими пам'ятками виходило цілком ясно, що їх автори — двірські поети і церковні літописці — безумовно говорили українською мовою, мислили образами народньої поезії, з неї черпали свої поетичні загальні місця. Се мало величезне значіння для суцільности української традиції, для української історіографії, української ідеології. Більш того: «Всякому, хто знає історію України («юго-западной Руси») та її становище, сподіваємось, буде без дальших пояснень зрозуміло, яке величезне практичне, державне значіння має ся думка, що мова, поезія, почування х л о п а України — се безпосередні нащадки мови, поезії, почувань князів старої Київської землі; і справді, ті роботи й ті інтереси, яким віддавався етнограф і археолог Максимович в Київі пізніш, мають стільки-ж наукове, як і політичне значіння», — писав Драгоманов в його некрологу. Сі слова пояснюють, що́ він хотів сказати своїм вищенаведеним відзивом, що Максимович при всій офіціяльности свого стилю, що вражала пізніших російських лібералів, був «живою народньою людиною».

Я міг-би продовжити сей реєстр. Я міг-би нагадати статті Максимовича, присвячені братствам. Аналіз козацьких літописів й історії козаччини. Статті повні спочуття й любови до засуджених офіціяльною історією діячів гайдамаччини. Його огляд устрою старої Гетьманщини — прототип пізнішого «Описанія Старой Малороссіи» Лазаревського, і апологію сього устрою проти акта оскарження його ліквідаторів, як Теплов і ин. Надхнені теплою симпатією статті про нову українську літературу XIX в., та инше. В усім сім прозирає ся дорогоцінна любов до народньої історії, до народньої підоснови всіх сих історичних проявів її життя, і з другого боку замилування в історичнім процесі як цілости: його тяглости і неперервности, що не дає приголомшити себе недоречностями й неув'язками соціяльних відносин настільки, щоб не добачати в тім усім також і позитивних проявів живої і конструктивної народньої стихії. Тим часом як противники української традиції підчеркували в усіх тих явищах некультурні і анархічні, мовляв, прикмети української маси, її органічну нездатність до державного будівництва, її безпомічність в організації життя, яка ніби-то засуджувала її на ролю пасивного будівничого матеріялу в руках більш конструктивних сусідів, і робила необхідним в її життю керівництво всяких Варягів, старих і нових, — Максимович навпаки висував безсумнівці конструктивні здібности українського народу, його благородну відпорність проти насильства і упосліджения, само-

відречення в громадських справах, і т. д. Перейнятий глибоким пієтизмом до великого тисячелітнього будівництва народу, традиціонист і консерватист своєю вдачею, він у всім старався висунути наперед позитивні сторони сього будівництва, і з замилуванням спинявся на них, лишаючи неприятелям української традиції вишукування сторін негативних.

Пізніші радикальні, революційні покоління не могли спочувати сим панегиричним, елейним настроям; але вони пробачили Максимовичу сю прикмету його історичного світогляду в інтересах того, що лежало реальною і цінною підставою його консерватизму: констатування народньої стихії, як ґрунту і первопричини всіх надбудов, і охорони її інтересів, як першої умови дальшого культурного і соціяльного будівництва.

Тим пояснюється пієтизм до Максимовича і його наукового діла таких людей як Антонович, Житецький, Чубинський і навіть Драгоманів — котрого відзивами я головно старався схарактеризувати сі відносини молодшого покоління українознавців до старого корифея, щоб підчеркнути органічні зв'язки його праці з новішим українознавством. Сі представники новішого українознавства в ім'я інтересів народу-маси вважали своїм обов'язком різко підчеркнути розходження з його інтересами у старих представників української державности й українських вищих верств. Відома позиція Драгоманова; відомо, як Лазаревський, продовжуючи працю Максимовича над дослідженням Гетьманщини, вістря свого досліду обернув проти прогрішень старшини перед народніми працюючими масами. Менше відомо може, як неприхильно ставився Антонович, виходячи з тих-же інтересів мас, до княжо-боярської і старшинсько-козацької державности, включно до найбільш популярних її представників — до самого Богдана Хмельницького, що для Максимовича був предметом пієтизму, майже культу — так само як для козацької історіографії XVIII віку. Але всі сі представники нової української науки, розриваючи з соціяльним консерватизмом Максимовича, в повній мірі відчували свій зв'язок і преємство в розробленню моментів, видвигнених Максимовичом з становища суцільности і народности української історії. Коли ми порівняємо теми, ідеї і висновки Максимовича з науковими дослідами і досягненнями останнього півстоліття, що минуло з дня його смерти, ми переконаємося, як добре старий корифей влучав в питання найбільш актуальні з становища конструкції народньої української історії, як солідно і методично, для свого часу, він до них підходив, і торував дорогу їх науковому розв'язанню.

Розуміється він не міг вийти з залежности від тої суми матеріялу, яким тодішнє українознавство розпоряджало. Архівний матеріял, що став потім головною підставою історичного досліду, тоді тільки-тільки-що входив в ужиток. Особисті обставини життя Максимовича, хорого, бідного пенсіонера, що сидів цілими роками на безлюдді, на своїй Михайловій горі, і за щастя мусив уважати — приїхати на кілька місяців до Київа, — не сприяла відповідному поширенню того дже-

релового матеріялу, на який він спирався, ані контактові з новими починами наукової праці, що виникали будьто в літературі російській, будьто в польській, в англійській, французькій в другій половині XIX в. Серед сього нового наукового руху його праці скоро старілися що-до свого змісту. Якраз в тім часі швидко розширялися горизонти українознавства — хронологічно і територіяльно. Західня Україна для Максимовича і його сучасників була сферою майже неприступною, і в свідомости своєї безпорадности він накликав Галичан приступити самим до дослідів над своїм народознавством, словом, історією, а під кінець століття ся Західня Україна вповні війшла в обсяг української науки і органічно ув'язалася з історією Великої України, так само як і її життя могутньо зміцняло великоукраїнський рух і помагало його усвідомленню своїми фактами і досвідами. Використання помічних наук, як палеетнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, — відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліду. З другої сторони, революційні повіви, світові й місцеві, підчеркували нові сторони народнього життя, давали йому нове освітлення. Се дало українській науці з кінцем XIX віку зовсім нову фізіономію, зовсім новий зміст в порівнянню з досягненнями середини століття, що багато ще затримували в собі від антикварного напряму XVIII віку (сильно помітного на Максимовичу навіть і в останніх десятиліттях його праці). Але не вважаючи на се, органічний зв'язок з кращими здобутками, підходами й передчуттями українознавства середини XIX століття — котрих найкращими представниками були Максимович і Костомаров, в повній мірі відчувався представниками новий течій. Київська громада заманіфестувала сей зв'язок і свій пієтизм, відсвяткувавши спеціяльними зборами ювілей Максимовича.

Драгоманов пошанував його блискучим і повним зрозуміння некрологом, який я позволив собі кілька разів зацитувати в своїй поминці.

Київські наукові установи взяли на себе видання збірника його наукових праць; Антонович, Житецький, Науменко, в ряді инших представників тодішнього київського наукового світу, взяли на себе переведення сього плану. Нова пря за «старобутність» і органічність українського життя, що піднялася зараз по тім, в 1880-х роках, з приводу звісних виступів акад. Соболевського, — останній, можна сказати, науковий акорд українознавства XIX в. — дала ще раз в повній мірі відчути зв'язки з науковим ділом Максимовича. Знаменита стаття Антоновича «Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе», котрою розпочалася «Кіевская Старина», новий орган українознавства 1880-х р.р., — була відновленням старої аргументації Максимовича про неперервність і органічність київського життя. Я, як представник останньої, наймолодшої української генерації XIX віку, з приємністю згадую в сій хвилі всю уважливість і пошану, з якою в своїй Історії України-Руси я оглядався на погляди, аргументи і матеріяли,зібрані з сього становища Максимовичом: її перші три томи, присвячені власне тій старій Русі, котрої органічний зв'язок з новою Україною так гаряче аргументувався і ріжнобічно освітлювався по-

кійним нашим корифеєм, вийшли саме в останніх роках XIX віку, як маніфестація живучости його праці й ідей в нових умовах життя і серед нових наукових течій.

І дійсно, глибоке поважання викликає в нас сей скромний пустинник Михайлової Гори, який з такою гідністю боронив досягнення Українського народу від усяких зазіхань, з яких-би високих і йому особисто симпатичних кругів вони не йшли. Його наукові листи до Погодіна з сього приводу читаються і повинні читатися ще довго, з великою приємністю, яку викликає сей щирий, благородний, цілком свобідний від якої-небудь полемічної заїлости і націоналістичного шовінізму, але заразом перейнятий глибоким почуттям свого наукового і громадського обов'язку тон, в якім М. боронив історичне добро Українського народу від московських претенсій, висловлених устами його близького приятеля і товариша. Ті історичні слова київського Ізяслава суздальському Юрієві в славній боротьбі за суверенність Києва, процитовані Максимовичем на адресу Погодіна, як резюме його полеміки: «Кланяємось тобі! Ти нам брат! Але йди у свій Суздаль» (с. 261) — могли служити епіграфом всього великого історичного діла, проробленого нашим першим ректором, і з ним — українською історіографією сього століття, що почалася в 1820-х роках.

Я користаю з нинішнього нашого свята, щоб пригадати тим новим поколінням, що виходять тепер на наукову арену, і ширше — на арену громадської і культурної роботи, сей зв'язок з трудами і досягненнями попередніх поколінь. Нові часи утворили нову обстанову сеї праці. Велика наша революція поставила їй нові завдання, котрі вона мусить мати на оці. Але маючи глибоке переконання про необхідність як-найтіснішого зв'язку наукової праці з громадською, спеціяльно в нинішніх умовах життя, я навзаєм вважаю в високій мірі корисним і потрібним також, щоб і громадянство, і трудящий нарід також відчували тісний зв'язок своїх надбань з науковим рухом, його досягненнями і його завданнями.

Українська наука, зокрема українознавство, може з гордістю сказати, що в нинішніх соціяльних і політичних досягненнях Українського народу єсть чимала пайка й її столітньої роботи. Той рух, що розпочався під враженнями тісного контакту з західнім світом, із досягненнями французької революції, і що намацав у себе під ногами твердий ґрунт в народній масі, в її традиціях, інтересах і потребах та поставив собі з одного боку дослідження *народнього* життя в його тяглости й неперервaности, а з другого боку — обслуговування його культурних, економічних і соціяльно-політичних інтересів, — виливався одною стороною в літературнім і науковім руху, другою стороною — в громадськім і політичнім будівництві, що в обставинах старого царського режиму мусив дуже часто набирати форм революційних навіть там, де в умовах свобідніших, конституційних він безпечно міг-би протікати в формах легальних. Українознавство в сім процесі йшло дуже часто в тіснім і нерозривнім зв'язку з політичною боротьбою. Прекраснодушний словесник-романтик, ученик Мерзля-

кова і приятель Язикова, Максимович також не був чужий громадським мотивам на народницькім ґрунті. Він задокументував се не тільки своїми популярними брошурами для народу, літературними творами в народній мові, обороною нової української літератури, гарячими виступами против ренегатів, — але й щирим спочуттям демократичним реформам 1860-х років, їх народницьким елементам, а на Кулішів передрук Гребінчиних байок «догожаючи нужді народній» Максимович відповів многозначним сумнівом — «чи то в Гребінчиних байках має тепер нужду український нарід?».

Але кінець кінцем його найбільшим подвигом — як і подвигом передреволюційного українознавства взагалі було вияснення народньої основи української історії, її тяглости і неперервaности, і укріплення на сім ґрунті того переконання, що Український Нарід се дійсний будівничий великого тисячелітнього діла української історії, і одвічний господар Української землі, политої його потом і кров'ю.

Сей подвиг — не задавнений і не пережитий — ми всі, малі й старі, повинні твердо пам'ятать, шанувать і любить.*

Читано на урочистім засіданню
2 жовтня 1927 р.

* Вперше друковано в українознавчому журналі «Україна», орган Історичної Секції Академії, книга 6, 1927, стор. 1—13.